

## Mu‘tezilî Usulcû Hâkim el-Cüşemî’nin Nesih Anlayışı

*The Concept of Abrogation in the Thought of Mu‘tazilî uşûlî al-Ḥâkim al-Dhushamî*

**Yasin Akan**

Dr. Araştırma Görevlisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam  
Hukuku Ana Bilim Dalı

Ph.D. Research Assistan, Mardin Artuklu University, Faculty of Islamic Sciences,  
Department of Islamic Law  
Mardin/Turkey

[yasinakan@artuklu.edu.tr](mailto:yasinakan@artuklu.edu.tr)

ORCID: [0000-0001-5602-9994](https://orcid.org/0000-0001-5602-9994)

### Makale Bilgisi | Article Information

Geliş Tarihi Received: 06. 03. 2025

Kabul Tarihi Accepted: 30. 05. 2025

Yayın Tarihi Published: 15. 06. 2025

Bu çalışma 2024 yılında Kadim Akademi tarafından düzenlenen "Genç Akademisyenler Sempozyumu"nda sunulan sözlü bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir. / *This study is a revised and expanded version of the oral presentation delivered at the 'Young Academicians Symposium' organized by Kadim Academy in 2024.*

### Atıf | Cite as

Akan, Yasin. "Mu‘tezilî Usulcû Hâkim el-Cüşemî’nin Nesih Anlayışı". *Van İlahiyat Dergisi* 13/22 (Haziran 2025), 141-159. <https://doi.org/10.54893/vanid.1652509>

Akan, Yasin. "The Concept of Abrogation in the Thought of Mu‘tazilî uşûlî al-Ḥâkim al-Dhushamî". *Van Journal of Divinity* 13/22 (June 2025), 141-159. <https://doi.org/10.54893/vanid.1652509>

### İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>

Mail: [vanyyuifd@yyu.edu.tr](mailto:vanyyuifd@yyu.edu.tr)

## Mu'tezilî Usulcü Hâkim el-Cüşemî'nin Nesih Anlayışı\*

### Öz

Hicrî ilk beş asırda kaleme alınan fıkıh usulü eserleri, fıkıh usulünün erken dönem ilmî tariklerini, ekollere ait düşüncenin oluşumunu, gelişimini ve yer yer değişimini tespit etmede oldukça önemlidir. Hâkim el-Cüşemî'nin (öl. 494/1101) eserleri bu anlamda Mu'tezilî düşüncenin takip edilmesi noktasında önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Cüşemî hicrî beşinci asırda yaşamış ve öğrenimini dönemin önemli ilim merkezlerinden Beyhak ve Nîşâbur'da tamamlamıştır. Bunun yanı sıra Cüşemî, Mu'tezile ve Zeydiyye ekollerinin önde gelen düşünürlerinden dersler almış ve kıymetli eserler ortaya koymuştur. Cüşemî hakkında yapılan çalışmalarda onun fıkıhta Zeydî, kelamda Mu'tezilî olduğu yönündeki yaygın kanaat tutarlıdır. Bunun yanı sıra bazı detay meselelerde Zeydî usul âlimlerini takip etmekle beraber fıkıh usulüne dair ele aldığı birçok meselede Mu'tezilî geleneğin bir takipçisi olduğu görülmektedir. Dinî disiplinlerin birçoğunda konu edilen nesih gibi teknik bir meselede Cüşemî'nin görüşlerinin ortaya konulması Mu'tezilî düşüncenin anlaşılması yolunda kayda değer bir adımdır. Bu çalışmada Cüşemî'nin nesih anlayışı ortaya konulurken temelde kendi eserleri ve konuya dair ekolün diğer kaynaklarına müracaat edilmiştir. Yer yer alana dair diğer klasik ve modern çalışmalara da başvurulmuştur. Cüşemî, neshe dair ele aldığı birçok meseleyi incelerken literatürdeki tartışmalı meselelere, tartışmanın taraflarına ve Mu'tezilî geleneğin konuya dair görüş ve değerlendirmelerine yer vermiştir. Mu'tezilî düşüncenin takipçisi olan Cüşemî, ekolün fıkıh usulü geleneğini büyük ölçüde Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916), Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933), Ebû'l-Hasan el-Kerhî (öl. 340/952), Ebû Abdullah el-Basrî (öl. 369/979-80) ve Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025) üzerinden takip etmiştir. Cüşemî, nesih konusuyla ilgili neshin tanımı, neshin delilleri ve neshe konu olan şer'î hükme dair tartışmaları konu edinmiştir. Söz konusu bu meseleler hakkında Mu'tezilî geleneğin görüşünü ortaya koyarak ekol içerisindeki tartışmalara yer vermiş ve savunduğu görüşün temellendirmesini de yapmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** İslam Hukuku, Nesih, Mu'tezile, Hâkim el-Cüşemî, Hüküm.

### The Concept of Abrogation in the Thought of Mu'tazilî uşûlî al-Hâkim al-Dhushamî\*\*

### Abstract

The studies on uşûl al-fiqh written in the first five centuries of the Hijra are very important in determining the early scientific paths of uşûl al-fiqh, as well as the formation, development, and changes in the schools of thought. In this sense, the studies of Hâkim al-Dhushamî (d. 494/1101) are among the important sources in terms of following Mu'tazilite thought. Al-Dhushamî lived in the fifth century of the Hijra and completed his education in Bayhak and Nîshâpûr which were important centers of the science of the period. In addition, al-Dhushamî took lessons from the leading thinkers of the Mu'tazilite and Zaydiyya schools and produced studies. In the studies conducted on al-Dhushamî, the widespread belief that he was a Zaydî in jurisprudence and a Mu'tazilite in theology is consistent. In addition, although he followed the Zaydi usulî scholars in some detailed issues, it is seen that he was a follower of the Mu'tazilite tradition in many issues he dealt with regarding the usuli fiqh. Presenting al-Dhushamî's views on a technical issue such as naskh, which is a subject of discussion in many religious disciplines, is a significant step towards understanding Mu'tazilite thought. In this study, while presenting al-Dhushamî's understanding of naskh, his own studies and other sources from the school on the subject were mainly used. Other classical and modern studies on the subject were also consulted in some places. While examining various issues related to naskh, al-Dhushamî included controversial topics in the literature, the parties to the debate, and the views and evaluations of the Mu'tazilite tradition on the subject. A follower of the Mu'tazilite thought, al-Dhushamî followed the school's tradition of the principles of jurisprudence (usul al-fiqh) through Abû 'Alî al-Djubbâ'î (d. 303/916), Abu Hashim al-Djubbâ'î (d. 321/933), Abu'l-Hasan al-Karkhî (d. 340/952), Abû 'Abd Allâh al-Basrî (d. 369/979-80) and Kâdî 'Abd al-Djabbâr (d. 415/1025). al-Dhushamî addressed the discussions on the conceptual framework of naskh, the evidence for naskh/naskh and abrogated and the religious rulings that are the subject of abrogation. He presented the Mu'tazilite tradition's view on these issues, including discussions within the school and providing the basis for his defended view.

**Keywords:** Islamic Law, Abrogation (naskh), Mu'tazilism, Hâkim al-Dhushamî, Provision.

\* Bu çalışma 2024 yılında Kadim Akademi tarafından düzenlenen "Genç Akademisyenler Sempozyumu"nda sunulan sözlü bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

\*\* This study is a revised and expanded version of the oral presentation delivered at the 'Young Academicians Symposium' organized by Kadim Academy in 2024.

## Extended Abstract:

The studies of *uṣūl al-fiqh* (Islamic legal theory) written during the first five centuries of the Hijrī calendar are of significant importance in tracing the intellectual trajectories of early legal methodology, the formation and development of jurisprudential schools, and occasional transformations within these schools. Despite the richness of this tradition, there exists only a limited number of sources that allow us to trace the methodological approaches of the Mu'tazilite school in the field of *uṣūl al-fiqh*. In this regard, the studies of al-Ḥākim al-Dhūṣhamī, who serves as an intellectual bridge in following the legacy of Mu'tazilī thought, are of particular importance. Al-Dhūṣhamī lived in the fifth century Hijrī and completed his education in prominent centers of learning such as Bayhaq and Nīshāpūr. He studied under leading thinkers from both the Mu'tazilite and Zaydī schools, and went on to produce valuable scholarly studies. Existing research on al-Dhūṣhamī generally affirms the prevailing view that he adhered to the Zaydī school in jurisprudence while embracing Mu'tazilite theology. Although he follows Zaydī legal theorists in certain detailed issues, a closer examination reveals that in many fundamental matters of legal theory, he consistently adheres to the Mu'tazilite tradition. Presenting al-Dhūṣhamī's views on *naskh* (abrogation), a technical issue discussed in various religious disciplines, constitutes a significant step toward understanding Mu'tazilī thought. In this study, al-Dhūṣhamī's approach to *naskh* is analyzed primarily through his own extant studies supplemented by other key sources from the Mu'tazilite school. Classical and modern scholarly studies have also been consulted where appropriate. In addressing numerous issues related to *naskh*, al-Dhūṣhamī engages with controversial discussions in the literature, identifies the key parties to these debates, and presents the views and evaluations of the Mu'tazilī tradition. A committed adherent of Mu'tazilite thought, al-Dhūṣhamī largely follows the legal-theoretical lineage of figures such as Abū 'Alī al-Djubbā'ī, Abū Hashim al-Djubbā'ī, Abū'l-Ḥasan al-Karkhī, Abū 'Abd Allāh al-Baṣrī and Kāḍī 'Abd al-Djabbār. His treatment of *naskh* includes analysis of its definition, the evidentiary sources underpinning it, and discussions regarding the types of legal rulings subject to abrogation. On the definition of *naskh*, al-Dhūṣhamī notes that legal theorists tend to cluster around two main terminological approaches, and, like other Mu'tazilite legal theorists, he adopts the definition favored by scholars of *kalām*. Concerning the lexical meaning of *naskh*, al-Dhūṣhamī sides with the view transmitted by Abū Hāshim and later endorsed by Kāḍī 'Abd al-Djabbār, thereby aligning with the mainstream Mu'tazilite position. Al-Dhūṣhamī defends the concept of abrogation both against the Jews, who rejected abrogation altogether, and against Abū Muslim al-Iṣfahānī, who denied the possibility of intra-scriptural abrogation. In both cases, al-Dhūṣhamī marshals a combination of scriptural (*naqlī*) and rational (*'aqlī*) arguments to justify the validity of *naskh*, thereby aligning with the majority of scholars while also grounding his arguments in Mu'tazilite rationalist methodology. Relatedly, he addresses the issue of whether a revealed text must be accompanied by an indicator of its temporal limitation to allow for abrogation, supporting the Mu'tazilite views on language and textual implication. Al-Dhūṣhamī also engages with a doctrinal hallmark often associated with the Mu'tazilites in legal theory—the rejection of the abrogation of a ruling before its implementation. He evaluates this issue through the lens of the Mu'tazilite ethical principle of moral rationalism (*ḥusn wa qubh*) and presents a prototypical defense of the school's stance on the matter. Regarding the hierarchy of evidentiary sources in abrogation, al-Dhūṣhamī argues that the decisive criterion is the comparative strength of the proofs. Following Mu'tazilite scholars, he affirms that the Qur'ān can be abrogated by either the Qur'ān or the Sunnah, and that the Sunnah, likewise, may be abrogated by either source. In his treatment of solitary reports (*khabar al-wāḥid*), al-Dhūṣhamī follows the Mu'tazilite position by arguing that such reports lack sufficient epistemological authority to abrogate either the Qur'ān or the Sunnah, though they may themselves be subject to abrogation by either. He extends this rationalist analysis to the view that *ijmā'* (consensus) and *qiyās* (analogical reasoning) could be abrogated, ultimately rejecting these possibilities on reasoned grounds. Al-Dhūṣhamī also concurs with the majority opinion that both the legal ruling (*ḥukm*) and the recitation (*tilāwah*) of a Qur'ānic verse—or either individually—can be subject to *naskh*. On the issue of additions (*ziyādāt*) to the revealed text, he offers a novel synthesis of the perspectives of Ḥanafī jurists and *kalām*-oriented legal theorists. He suggests that the determination of whether an addition constitutes abrogation or specification (*takḥṣīs*) depends on the particular case, proposing a nuanced approach that acknowledges variability across different instances. In light of the above analysis, this study reconstructs al-Dhūṣhamī's approach to *naskh* and demonstrates that he consistently defended the positions of Mu'tazilite legal theorists, while at times synthesizing differing views within the literature to advance new interpretations. Furthermore, the authorities and sources he cites in his discussions reveal that al-Dhūṣhamī deliberately positioned himself as a continuation of the Mu'tazilite methodological tradition in the discipline of *uṣūl al-fiqh*.

## Giriş

Allah Teâla, ortaya koyduğu hükümlerle kulların maslahatını gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Söz konusu hükümlerden bazıları evrensel olup tüm şeriatler için ortak iken diğer bazıları ise birbirlerinden farklılık göstermiştir. Keza bir şeriatın kendi içerisinde de hükümlerde bazı değişiklikler meydana gelmiş ve ilk ortaya konulan hüküm maslahata göre değiştirilmiştir. Söz konusu hükümlerin değişmesi birçok dinî disiplinde ele alınmış ve bu durum nesih kavramıyla izah edilmiştir.

Nesih konusu, İslâm'ın kendisinden önceki dinleri ortadan kaldırmış olması yönüyle kelâm ilminde, şerî hükümlerin doğru anlaşılması yönüyle ise fıkıh usulü, tefsir ve hadis ilimlerinde konu edilmiştir. Dinî disiplinlerde şerî hitabı doğru anlamaya çalışan kişinin neshe konu olan naslar hakkında önemli birikime sahip olması gerektiği âlimler tarafından şart koşulmuştur.<sup>1</sup> İslam ilim geleneğinde bu denli üzerinde yoğunlaşılacak nâsih ve mensûh konusunun detayları hakkında İslam ekolleri arasında bazı görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır. Nesih ile ilgili tartışmalara Mu'tezilî düşünürler de dâhil olmuş ve neshin detay meselelerine dair sahip oldukları kelâmî düşüncelerine mebni bir duruş ortaya koymuşlardır. Mu'tezilî usulcülerden Hâkim el-Cüşemî<sup>2</sup> de neshe dair meseleleri kelâmî perspektif üzerinden incelemiş ve söz konusu kelâmî düşünceye dayalı olan meseleler üzerinden tipik bir Mu'tezilî savunusu ortaya koymuştur. Cüşemî, hayatının ilk dönemlerinde Hanefî fakihlerinden dersler alarak Hanefî fıkıhına yönelmişse de yaşadığı bölgenin hâkim düşüncesinin tesiriyle daha sonra Zeydî fıkıhını benimsemiştir.<sup>3</sup>

Cüşemî, farklı yönleriyle birçok akademik çalışmaya konu olmuşsa da nesih anlayışını müstakil olarak ele alan herhangi bir çalışmaya rastlayamadık.<sup>4</sup> Bu çalışmada Cüşemî'nin nesih anlayışı bir bütün

<sup>1</sup> Ebû'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin el-Üsmendî es-Semerkindî Üsmendî, *Bezlû'n-nazar fi'l-usûl* (Kahire: Mektebetü't-turâs, 1992), 690.

<sup>2</sup> Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî 413/1022 yılında Beyhak'a bağlı Cüşem veya Çişum köyünde dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda Muhassin b. Kerrâme, Muhsin b. Kerrâme ve İbn Kerrâme nisbeleriyle de anılmaktadır. Cüşem'in bağlı olduğu Beyhak şehrine nispetle Beyhakî diye de anılmaktadır. Tarih kaynaklarında Cüşemî'nin nesep silsilesi Ebû Sa'd Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme b. Muhammed b. Ahmed b. Hasen b. Kerrâme b. İbrâhîm b. İsmâil b. Muhammed b. İbrâhîm b. Muhammed b. Hanefiyye b. Alî şeklinde geçmektedir. Bu şekilde yapılan bir nesep silsilesiyle soyu Hz. Ali'ye kadar geriye götürülmektedir. Ebû'l-Hasen Zahirüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak* (Dimaşk: Dâru ikra, 1426), 392; İbrahim b. el-Kâsım el-Müeyyed-Billâh, *Tabakâtü'z-Zeydiyye'l-Kubrâ* (Müessesetu'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2001), 3/891. Cüşemî'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Abdüsselam b. Abbâs el-Vecîh, *A'lâmu'l-müellifîne'z-Zeydiyye* (San'a: Dâru'l-İmam Zeyd b. Ali, 2018), 2/175; Adnân Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecühû fi't-tefsîr* (Beyrut: Müessesetü'r-risale, ts.), 65-73; Cemal Sümbül, *Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî ve et-Tehzîb Fi't-Tefsîr Adlı Eserinin Tefsir Literatüründeki Yeri* (İstanbul: Marara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 6; Erdem Akyüz, *Hâkim el-Cüşemî'nin Fırka Tasnifi ve Mezheplere Bakışı* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 18; Fatih Pamuk, *Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb Fi't-Tefsîr Adlı Eseri Çerçevesinde Mu'tezile'nin Kur'an Tasavvuru* (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 25; Didik Andriawan, *Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb Fi't-Tefsîr Adlı Eserinde Müşkilü'l-Kur'an* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 11; Azzam Algharîb, *Hâkim el-Cüşemî'nin Tefsirinde Mu'tezilenin Etkisi (Bakara Sûresi Örneğinde)* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 45; Mahmoud Bakdash, *et-Tevcihun-nahvî li'l-kiraât'il-mütevâtireti fi Kitâbi't-Tehzîb fi't-tefsîr li'l-hâkimi'l-Cüşemî* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 10; Muhammed Eroğlu, "Hâkim el-Cüşemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 04 Nisan 2024), 15/185-187.

<sup>3</sup> Ahmed Mahmud Subhi, *Fi'lmi'l-kelâm dirâse felsefiyye li'ârâi'l-fireki'l-İslâmîyye: ez-Zeydiyye* (Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-Arabiyye, 1991), 184; Eroğlu, "Hâkim el-Cüşemî".

<sup>4</sup> Akademik sahada son yıllarda genelde Mu'tezile özelde ise Hâkim el-Cüşemî hakkında önemli bazı çalışmalar yapılmıştır. Hâkim el-Cüşemî, Adnan Zerkûr tarafından doktora tezi olarak hazırlanan *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecühû fi't-tefsîr* adlı çalışma ile akademik sahada ilgi görmüştür. Zerkûr, yaptığı bu çalışmada Cüşemî'nin hayatı ve görüşleri hakkında geniş çaplı bir araştırma yapmıştır. Cüşemî'nin hayatını konu edinen bu çalışma, Mu'tezilî tefsir geleneği, Cüşemî'nin tefsir kaynakları ve Cüşemî'nin tefsir yöntemine dair de tatmin edici bulgular içermektedir. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr* adlı eseri başta olmak üzere birçok eserinin tahkik edilmesiyle farklı açılardan akademik çalışmalara konu olmuştur. Ülkemizin akademik camiasında ise Ramazan Yıldırım'ın 2012 yılında basılan *Mu'tezile'nin Kelâmî Polemikleri -Hâkim el-Cüşemî Örneği-* adlı çalışmasıyla daha fazla gündeme gelmiştir. Yıldırım, kelâm sahasında yaptığı bu çalışmada, Cüşemî'nin Mutezile'nin Basra ekolünün önemli temsilcisi kabul edilen Kâdî Abdülcebbar'ı takip ettiğini ve Mu'tezilî düşüncenin sonraki nesillere aktarılmasını büyük ölçüde sağladığını ortaya koymuştur. Cemal Sümbül'ün 2019 yılında hazırladığı *Mu'tezilî müfessir Hâkim el-Cüşemî ve et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eserinin Tefsir Literatüründeki Yeri* adlı çalışması da Cüşemî özelinde yapılan bir diğer çalışmadır. Yazar bu çalışmada Cüşemî'nin hayatı ve Mu'tezile içerisindeki yeri hakkında önemli bilgiler vererek Cüşemî'nin tefsirinin literatürdeki yerinin belirlenmesine katkı sunmuştur. Bunun yanı sıra Cüşemî hakkında yapılan bazı akademik çalışmalarda onun nesih anlayışı panoramik bir şekilde ele alınmıştır. Bu çalışmalardan biri Fatih Pamuk tarafından yapılan *Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eseri Çerçevesinde Mu'tezilenin Kur'an tasavvuru* adlı çalışmasıdır. Bir diğeri ise Didik Andriawan tarafından yapılan *Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-tefsîr adlı eserinde müşkilü'l-Kur'an* adlı çalışmasıdır. Bu iki çalışma 2023 yılında hazırlanmış ve genelde Mu'tezile'nin özelde ise Cüşemî'nin Kur'an'a dair meseleler hakkında literatüre önemli katkıda bulunmuşlardır. Cüşemî hakkında ulaşabildiğimiz kadar en son yapılan araştırma ise Ammar Aljalou tarafından 2025 yılında hazırlanan *Hâkim el-Cüşemî'nin Usul Anlayışı* adlı çalışmadır. Aljalou, bu çalışmada Cüşemî'nin usul anlayışını ele alarak literatüre önemli bir katkı sağlamıştır.

olarak ele alınacak ve görüşleri genelde fıkıh usulü, özelde ise Mu'tezilî gelenek içerisinde değerlendirilecektir. Böylece fıkıh usulü tarihinde önemli bir ekol sayılan Mu'tezile'nin nesih hakkındaki görüşleri bir bütün olarak ele alınacaktır.

Fıkıh usulü kaynaklarında nesih konusuyla ilgili birçok mesele tartışılmıştır. Usulcüler genellikle bu meseleler hakkındaki görüşlerini temellendirirken sahip oldukları kelâmî kabulleri esas almışlardır. Burada neshin tanımı, imkânı, şer'î delillerin birbirlerini neshi, meydana gelişi yönüyle neshin türleri ve neshe dair kaynaklarda tartışılan diğer bazı meseleler üzerinden özelde Cüşemî'nin, genelde ise Mu'tezile ekolünün görüşleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. İmkân ölçüsünde ortaya konulan görüşlerin Mu'tezile'nin kelâmî düşüncesiyle irtibatı kurulacaktır.

Cüşemî'nin nesih anlayışı ortaya konulurken nesih konusuna dair meseleleri tartıştığı *'Uyûnî'l-mesâ'il fi'l-Usûl ve et-Tehzîb fi't-tefsîr* eserleri temel alınacaktır. *'Uyûnî'l-mesâ'il* eseri aracılığıyla Cüşemî'nin sahip olduğu konuya dair teorik bilgiler, *et-Tehzîb fi't-tefsîr* eseri aracılığıyla ise söz konusu teorik bilgilerin şer'î naslar üzerinden uygulamasına dair verilere ulaşılmaya çalışılacaktır. Bunun yanı sıra konuya dair Mu'tezilî ekolün diğer kaynaklarına müracaat edilecektir. Yer yer alana dair diğer klasik ve modern çalışmalara da başvurulacaktır.

Cüşemî, neshe dair ele aldığı birçok meseleyi incelerken literatürde yer alan önemli tartışmalı meselelere, tartışmanın taraflarına ve Mu'tezilî geleneğin konuya dair görüş ve değerlendirmelerine yer vermiştir. Kendisini Mu'tezilî düşüncenin takipçisi olarak konumlandıran Cüşemî, fıkıh usulüne dair ele aldığı meselelerde Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî, Ebû'l-Hasan el-Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî ve Kâdî Abdülcebbar'a önemli ölçüde atıfta bulunmuştur. Hemen her meselede Mu'tezilî geleneğin görüşünü ortaya koyarak ekol içerisindeki tartışmalara yer vermiş ve savunduğu görüşün temellendirmesini de yapmıştır. Bu çalışmada, fıkıh usulü başta olmak üzere birçok dinî disiplinde hararetle tartışılan nesih konusunun Mu'tezilî bir düşünür olan Cüşemî'nin perspektifiyle ele alınması ve ekolün konuya dair düşünsel temellendirmelerinin ortaya konulması hedeflenmiştir. Böylesi spesifik bir meselede Mu'tezile'nin düşünsel derinliğinin etkisinin ortaya konulması, Cüşemî'nin Mu'tezilî usulcüler içerisindeki konumunun belirlenmesi çalışmamızın akademik zenginliğine katkıda bulunacaktır.

## 1. Neshin Tanımı

Nesih kavramı şer'î hitabın anlaşılmasını doğrudan etkileyen temel bahislerden olduğu için fıkıh usulü başta olmak üzere dinî disiplinlerin birçoğuna konu olmuştur. Arapça "n-s-h" kökünden türeyen nesih kelimesi lügatte; bir şeyi ortadan kaldırmak, silmek, nakletmek, yerinden gidermek, değiştirmek, bozmak, iptal etmek, kopyasını almak, hükmünü ortadan kaldırmak gibi anlamlar için kullanılmaktadır.<sup>5</sup> Fıkıh usulcülerini temelde neshin iki terim anlamı üzerine yoğunlaşmışlardır. Birincisi, Bâkılânî (öl. 403/1013) ve Gazzâlî (öl. 505/1111) başta olmak üzere kalamcı usulcüler tarafından yapılan tanımdır. Bu tanıma göre nesih, sabit olan bir hükmün ortadan kaldırılmasıdır.<sup>6</sup> İkincisi ise Hanefî usulcüler başta olmak üzere farklı ekollere mensup bazı usulcüler tarafından yapılan tanımdır. Bu tanıma göre ise nesih, hükmün süresinin sona ermesini beyan etmektir.<sup>7</sup> Mu'tezilî usulcüler neshin terim anlamı ile ilgili diğer kalamcı usulcüler ile

<sup>5</sup> Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm Ferâhidî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî (Dârü ve mektebetü'l-hilâl, ts.), 4/215; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcû'l-luğa ve sihâhu'l-'Arabîyye* (Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-melâyîn, 1987), 1/433; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dârü sadır, 1414), 14/121.

<sup>6</sup> Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd fî usûli'l-fıkh*, thk. Muhammed es-Seyyid Osman (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 2012), 540; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2012), 1/207.

<sup>7</sup> Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Usûlu'l-Cessâs el-musemmâ el-fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vizâretü'l-evkâfil-Kuveytiyye, 1994), 2/199; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî es-Serahsî, *Usûlü'l-fıkh (Usûlü's-Serahsî)* (Haydarabad: Lecnetu ihyâi'l-maârifî'n-numaniyye, ts.), 2/54. Fıkıh usulcülerinin nesih tanımları için ayrıca bk. Davut İltaş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 21-35.

aynı görüşte olsalar da onlar mutlak olarak hükmün ortadan kaldırıldığını değil de hükmün mislinin ortadan kaldırıldığını savunmuşlardır.<sup>8</sup>

Kelamcı usulcüler arasında sayılan Mu'tezilî âlimler neshin terim anlamı üzerinde ittifak etmişlerse de lügat anlamı noktasında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Mu'tezilî âlimlerden bazıları neshi, lügatte "bir şeyi bir yerden başka bir yere nakletmek" anlamında kullanıyor iken, Ebû Hâşim el-Cübbâî "bir şeyi izâle etmek/ortadan kaldırmak" anlamında kullanmıştır.<sup>9</sup> Kâdî Abdülcebbâr, ilkin neshin, sözü edilen her iki anlam için kullanıldığını ileri sürmüşse de daha sonra Ebû Hâşim'in görüşünü tercih etmiş ve neshin izâle anlamında kullanıldığını savunmuştur.<sup>10</sup> Ebû'l-Hüseyn el-Basrî (öl. 436/1044) ise neshin izâle ve nakil anlamları için kullanıldığını; birinci anlamın hakiki, ikinci anlamın ise mecaz olduğunu ifade etmiştir. Ona göre "rüzgâr onların izlerini ortadan kaldırdı" örneğinde hakiki iken "Kitâbtaki bilgileri naklettim/neshettim" örneğinde mecazdır.<sup>11</sup> Ebû Hâşim ve Kâdî Abdülcebbâr'ın savundukları görüşü takip eden Cüşemî, bu görüşü temellendirme yoluna gitmiş ve Arapların "نسخت الريح آثارهم"/rüzgâr onların izlerini ortadan kaldırdı" ifadesinde neshin ortadan kaldırmak anlamında kullanıldığını ve böylece neshin lügat anlamına dair Ebû Hâşim ve Kâdî Abdülcebbâr'ın görüşünü tercih ettiğini ortaya koymuştur.<sup>12</sup>

Mu'tezilî usulcülerden Ebû Ali, Ebû Hâşim ve Kâdî Abdülcebbâr, neshin terim anlamı ile ilgili ittifak etmişlerse de neshe dair Mu'tezile içerisinde yaygınlık kazanan tanım Kâdî Abdülcebbâr tarafından ortaya konulmuştur.<sup>13</sup> Kâdî Abdülcebbâr neshi kısmen tanım formatında "şerî bir delilin hükmün devam etmediğini ve inkitâa uğramasını gerektirmesidir. (Dilin tabiatında) bu delilin de bekleniyor olması gerekir. Bu durumu dilde kullanılagelen rüzgârın izleri ortadan kaldırdığına/izâle ettiğine benzeterek nesih diye adlandırırız. Zira bu izler kaybolabildiği gibi devam da edebilirler."<sup>14</sup> şeklinde ifade etmiştir.

Cüşemî, Mu'tezilî usulcülerin neshin terim anlamı üzerinde ittifak ettiklerini ve söz konusu bu anlamı bir tanım formatında ifade eden kişinin Kâdî Abdülcebbâr olduğunu belirttikten sonra, Mu'tezilî usulcülerle aynı yaklaşımda olduğunu ortaya koymuştur.<sup>15</sup>

Nesih kavramının şerî dilde kullanılması durumunda ne tür bir anlam ifade edeceği noktasında Mu'tezilî usulcüler arasında herhangi bir ihtilâfın olmadığı görülmektedir. Ne var ki Mu'tezilî usulcüler, neshin terim anlamına dair benimsedikleri tanımın dildeki anlamı ile ilişkisi noktasında ihtilâf etmişlerdir. Daha açık ifade etmek gerekirse Mu'tezilî kaynaklarda neshin tanımı yapılırken, lügat anlamıyla benzerliği üzerinden bir kullanıma mı sahip olduğu, yoksa lügat anlamından tamamen nakledilip şerî bir hakikat mı olduğu noktası tartışılmıştır. Mu'tezile'den Ebû Abdullah el-Basrî'ye göre "salât" ve "zekât" gibi nesih de lügat anlamından nakledilmiş şerî bir kavramdır. Kâdî Abdülcebbâr ve Cüşemî de bu görüşü savunmuşlardır. Cüşemî, konuya dair yaptığı temellendirmede nesih kavramının şerî dilde ifade ettiği anlamın detaylarının dil ehli tarafından bilinmediğini, "salât" ve "zekât" gibi neshin de şerî dilde çerçevesi çizilmiş bir anlam ifade ettiğini kaydetmiştir.<sup>16</sup> Mu'tezilî usulcülerden Ebû Hâşim el-Cübbâî'ye göre ise nesih, şerî hakikat olmayıp lügatte vazolunduğu anlamına benzer bir anlam için kullanılmıştır.<sup>17</sup>

Neshin lügat ve terim anlamlarına dair yukarıda ele alınan bilgilerden anlaşılmaktadır ki, neshin terim anlamı konusunda Mu'tezilî usul âlimleri arasında herhangi bir ihtilâf bulunmazken, lügat anlamı

<sup>8</sup> Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005), 1/366; Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil fi'l-usûl* (Kahire: Darü'l-Ihsân, 2018), 195; Ebû'l-Fazl Şemsüddîn Ca'fer b. Ahmed b. Abdisselâm el-Behlûlî, et-Takrib (San'a: Mektebetü Bedr, 2017), 66.

<sup>9</sup> Basrî, *el-Mu'temed*, 1/364.

<sup>10</sup> Basrî, *el-Mu'temed*, 1/364.

<sup>11</sup> Basrî, *el-Mu'temed*, 1/364.

<sup>12</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 195. Neshin kavramsal çerçevesi hakkında detaylı bilgi için bk. İltas, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*, 13-44; Kutbettin Ekinci, *Kur'an'dan Usûle Nesih Kavramı* (Ankara: İlâhiyât, 2019), 25-60.

<sup>13</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 195. Mu'tezilî geleneğin nesih tanımı hakkında detaylı bilgi için bk. Basrî, *el-Mu'temed*, 1/366-367.

<sup>14</sup> Ebû'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 2012), 16/101.

<sup>15</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 195.

<sup>16</sup> Basrî, *el-Mu'temed*, 1/365; Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 194.

<sup>17</sup> Basrî, *el-Mu'temed*, 1/365; Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 194.

konusunda ise aralarında bir ihtilâf söz konusudur. Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebbâr ve Cüşemî'ye göre nesih lügatte “bir şeyi izâle etmek” anlamında kullanılır.<sup>18</sup> Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'ye göre ise nesih lügatte hakiki anlamda “bir şeyi izâle etmek”, mecazî anlamda ise “bir şeyi bir yerden başka bir yere nakletmek” anlamları için kullanılır.<sup>19</sup> Bununla alakalı olarak Mu'tezilî usul âlimleri nesih kavramının şer'î bir hakikat olup olmadığı noktasında tartışmışlardır. Ebû Abdullah el-Basrî, Kâdî Abdülcebbâr ve Cüşemî neshin şer'î bir hakikat olduğunu ve Şarî tarafından yeniden vazedildiğini savunmuşlardır. Ebû Hâşim el-Cübbâî ise bunun şer'î hakikat olmadığını, lakin lügat anlamına benzerliğinden dolayı söz konusu terim anlamda kullanıldığını ileri sürmüştür.<sup>20</sup>

## 2. Neshin İmkânı

Neshin imkânı noktasında temelde irdelenen iki husus vardır. Birincisi, neshin aklen ve şer'an mümkün olup olmadığı, ikincisi ise nesih mümkün ise bunun vuku bulup bulmadığıdır. İslam ilim geleneğinde neshin aklen ve şer'an caiz olduğu konusunda ittifak vardır.<sup>21</sup> Ancak Mu'tezilî âlimlerden Ebû Müslim el-İsfahânî (öl. 322/934) neshin şer'an caiz olduğu konusunda Kur'an'ın Tevrat ve İncil gibi kendisinden önceki kitâpları neshettiğini kabul ederken, Kur'an'ın bazı âyetlerinin diğer bazılarını neshettiğini kabul etmemiştir.<sup>22</sup>

Neshin imkânı noktasındaki asıl ihtilâfın Yahudilerle ilgili olduğu noktasına değinen Cüşemî, kible ehli bir grup dışında bu hususta kayda değer bir ihtilâfın olmadığını savunmuştur. Cüşemî, neshin imkânını reddeden bu azınlık grubun muhalefetine icmâa aykırı şaz bir görüş olduğunu kaydetmiştir. Cüşemî, Yahudilerin üç farklı grup şeklinde neshin imkânına karşı çıktıklarını vurgulamıştır. Birinci gruba göre nesih aklen, ikinci gruba göre sem'an mümkün değildir. Cüşemî, Yahudilerden üçüncü grubun ise neshe cevâz verdiğini lâkin Hz. Peygamberin mucizelerini inkâr ettiğini kaydetmiştir. Cüşemî, neshi inkâr eden Yahudilerin görüşlerine şu şekilde cevap vermiştir: “Şeriat kulların maslahatı/yararı içindir ve kulların yararı da zamana, mekâna ve kişiye göre değişebilmektedir. Bu sebeple belli bir zaman dilimindeki ümmetin yararına olan bir şeriatın diğer bir zaman dilimindeki ümmet hakkında değişikliğe uğraması ve neshedilmesi normaldir.”<sup>23</sup> Ayrıca Cüşemî, âyette geçen “Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak (ertelersek) mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz.”<sup>24</sup> ifadelerini tefsir ederken bu âyetin neshe delil olduğunu belirtmiştir. Böylece bu âyet üzerinden neshi nakli olarak da temellendirmiştir.<sup>25</sup>

Cüşemî, neshin imkânı noktasında İsfahânî ve ona tabi olan azınlık bir grup dışındaki usulcüler<sup>26</sup> ile aynı görüşü benimsemiş ve neshin aklen ve naklen mümkün olduğunu savunmuştur.<sup>27</sup>

<sup>18</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 194.

<sup>19</sup> Basrî, *el-Mu'temed*, 1/365.

<sup>20</sup> Basrî, *el-Mu'temed*, 1/365; Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 194.

<sup>21</sup> Alemü'l-hüdâ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zerî'a ilâ usûli's-şerî'a* (İran: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, ts.), 308.

<sup>22</sup> Ebû Müslim el-İsfahânî'nin görüşlerinin detayları için bk. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer et-Taberistânî er-Râzî, *el-Mahsûl* (Dimaşk: Müessesetü'r-risâle, 1997), 3/308; Ebû'l-Abbâs Bedruddin Râzî, *Tefsîru'l-Fahr er-Râzî el-Muştehir bi't-Tefsîri'l-Kebîr ve Mefâtihu'l-Ğayb* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1981), 27-132-133; Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezilî yorumu: Ebû Müslim el-İsfahânî örneği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 155.

<sup>23</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 196. Yahudilerin görüşlerinin detayları için ayrıca bk. Fatih Doğan, “Ebu'l-Berekât en-Neseff'nin Nesih Anlayışı”, *Bitlis İslamiyat Dergisi* 4/2 (15 Aralık 2022), 44-45. Neshi kabul etmeyenlerin görüş ve değerlendirmeleri için bk. Basrî, *el-Mu'temed*, 1/370-372; Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn b. Hârûn b. el-Hüseyn ez-Zeydî el-Alevî et-Tâlibî Nâtık-Bilhak, *el-Müczî fi usûli'l-fikh*, thk. Abdükerim Cedbab, 2013, 1/375-384.

<sup>24</sup> Bakara 2/106.

<sup>25</sup> Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/536. Ayrıca bkz. Ammar Aljalou, Hâkim El-Cüşemî'nin Usul Anlayışı (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025), 221.

<sup>26</sup> Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf Şîrâzî, *et-Tefsîru fi usûli'l-fikh* (Dimaşk: Dâru'l-fikr, 1980), 55; İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nisâbü'rî el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fikh* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1997), 2/248; es-Sem'ânî, *Kavâtu'u'l-Edille*, 1/421; Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heytu (Dimaşk: Dâru'l-fikri'l-muâsir, 1998), 383-385; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 3/328.

<sup>27</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 196.

### 3. Şerî Delillerin Birbirlerini Neshi

Fıkıh usulü disiplininde nesih konusu çerçevesinde hararetle tartışılan meselelerden biri de şerî delillerin birbirlerini neshetmeye elverişliliğidir. Cüşemî'nin konu edindiği şekliyle Kitâbın Kitâbı, Kitâbın sünneti, sünnetin sünneti, haber-i vâhidin Kitâb ve sünneti neshetmesi, kıyas ve icmâin neshedilmesi veya nesih delili olmasını ele alacağız.

a. Cüşemî, Kitâbın Kitâb ile neshedildiği noktasında ümmetin ittifak ettiğini ve Ebû Müslim el-İsfahânî'nin neshi kabul etmeyerek ümmetin icmâına muhâlefet ettiğini söylemiştir. Konuyla ilgili *"Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak (ertelersek) mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz."*<sup>28</sup> âyetini delil getirerek neshin ümmet tarafından kabul edildiğini ve delil olma hususunda hem ilim hem de amel gerektirmesi cihetiyle âyetler arasında herhangi bir farkın olmadığını ifade ederek Kitâbın Kitâb ile neshinin câiz olduğunu savunmuştur.<sup>29</sup> Cüşemî, Kitâbın Kitâb ile neshine örnek olarak *"Ey peygamber! Müminleri savaşa teşvik et! Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa inkâr edenlerden iki yüz kişiyi yener, sizden yüz kişi olursa bin kişiyi yener; çünkü onlar yaptıklarının bilincinde olmayan bir topluluktur."*<sup>30</sup> âyetini getirmiş ve bu âyetin *"Allah sizde bir zayıflık olduğunu bildi de şu andan itibaren yükünüzü hafifletti. Artık sizden sabırlı yüz kişi olursa Allah'ın izniyle iki yüz kişiyi yener, sizden bin kişi olursa iki bin kişiyi yener. Allah sabredenlerle beraberdir."*<sup>31</sup> âyeti ile neshedildiğini ifade etmiştir. Cüşemî, Kur'ân'ın tilâvet sıralamasında bu âyetlerin peş peşe olmasının nesih için problem teşkil etmediğini kaydetmiş ve Ebû Ali el-Cübbâî'nin söz konusu iki âyetin nüzulü arasında uzun bir süre olduğunu söylediğini nakletmiştir. Kâdî Abdülcebbar'ın aynı noktaya temas ederek nesih konusunda âyetlerin mushaf sıralamasının değil nüzul sıralamasının muteber olduğunu savunduğunu ifade etmiştir.<sup>32</sup>

b. Cüşemî, Kitâbın sünnet ile neshedilmesinin Mu'tezilî âlimler tarafından kabul edildiğini ifade etmiştir. Cüşemî Kur'ân ve sünnetin aynı derecede Müslümanlar için bağlayıcı olduğu ve ikisinin de hükümler içerdiğini belirterek Kur'ân'ın sünnet ile neshedildiği yönündeki görüşü temellendirmiştir.<sup>33</sup> Bu noktada Şâfiî'nin (öl. 204/820) muhâlif bir görüş sergilediğini ve sünnetin Kitâb ile neshedilemeyeceğini savunduğunu ifade etmiştir. Cüşemî, Şâfiî'ye nispet edilen bu görüşün Şâfiî'nin *er-Risâle*<sup>34</sup> adlı eserinden açık bir şekilde ortaya koyduğu görüş olduğunu ileri sürmüştür. Kâdî Abdülcebbar ise Şâfiî ashabından bazılarının sünnetin Kitâb ile neshedilebildiğine dair görüşü Şâfiî'ye nispet ettiklerini ancak böyle bir şeyin Şâfiî'nin sözlerinden anlaşılmadığını kaydetmiştir.<sup>35</sup> İbn Abbâs (öl. 68/687-88), Kur'ân'da nesihle ilgili nâzil olan ilk âyetin kible değişikliği hakkında inen *"Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki kendilerine Kitâb verilenler bunun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah, onların yaptıklarından habersiz değildir."*<sup>36</sup> âyet olduğunu kaydetmiştir. Mu'tezile'den Basrî, bu âyetin Kitâbın sünneti neshettiğine örnek oluşunu şu ifadeleriyle açıklamıştır: *"İlk etapta sünnet ile Beytül-makdis'e yönelmek vacip kılınmıştır. Zira Peygamber önceki şeriatlerle mükellef değildi. Daha sonra (sünnet ile sabit olan bu durum) söz konusu âyetler neshedildi."* Basrî, Katâde'ye göre bu âyetin önceki durumu neshettiğini, Cafer b. Mübeşşir'e (öl. 234/848-49) göre ise bu âyetin Kitâbın sünneti neshettiğine dair örnek teşkil ettiğini nakletmiştir.<sup>37</sup>

<sup>28</sup> el-Bakara 2/106.

<sup>29</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 201.

<sup>30</sup> el-Enfâl 8/65.

<sup>31</sup> el-Enfâl 8/66.

<sup>32</sup> Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Sâlimî (Kahire: Dârü'l-kitâbi'l-mısırî, 2019), 4/2993. İlgili âyetler hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Musab Koparal, *Nesih ve Tedricilik Bağlamında Ahkâm Ayetlerinde Tahfif ve Teşdid* (İstanbul: Nida Akademi, 2024), 76-79.

<sup>33</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 201; Aljalou, *Hâkim El-Cüşemî'nin Usul Anlayışı*, 225.

<sup>34</sup> Şâfiî'nin nesih ile ilgili görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *er-Risâle* (Beyrut: Dârü'n-nefâis, 2010), 82-85.

<sup>35</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 201. Konuyla ilgili ayrıca bk. el-Basrî, *el-Mu'temed*, 1/391-392.

<sup>36</sup> el-Bakara 2/144.

<sup>37</sup> Basrî, *el-Mu'temed*, 1/392; Cüşemî, *et-Tehzib*, 1/632.

c. Cüşemî, sünnetin sünnet ile neshedilmesinin câiz olduğunu savunmuştur. Ayrıca nesih konusunu ele alırken sünnet içerisinde değerlendirilen mütevatir ve âhad sünneti ayrı kategoriler olarak kabul etmiş ve genellikle sünnet ifadesini sadece mütevâtiri içine alacak şekilde kullanmıştır.<sup>38</sup> Kaynaklarda sünnetin sünnet ile neshedildiğine delil olarak Allah Resulü'nün kabir ziyareti hakkındaki “*Daha önce size kabir ziyaretini yasaklamıştım, artık ziyaret ediniz!*” hadisi zikredilmektedir. Bu hadiste önceden sünnetle sabit olan bir hüküm (kabir ziyaretinin yasak oluşu) yine sünnet ile ortadan kaldırılmıştır.<sup>39</sup>

d. Cüşemî, Kitâb ve mütevâtir sünnetin haber-i vâhid ile neshedilmesinin câiz olmadığı noktasında âlimler arasında ittifak olduğunu,<sup>40</sup> ancak mütevatir sünnetin Kitâbı neshetmesi noktasında âlimlerin ihtilaf ettiklerini ifade etmiştir. Cüşemî, Mu'tezile kelâmcıları ve Ebû Hanîfe ashabının Kitâbın (mütevâtir) sünnet ile neshedilmesinin câiz olduğu noktasında ittifak ettiklerini kaydetmiştir. Bunun yanı sıra Kitâbın sünnet ile neshedilmesinin câiz olmadığı yönündeki görüşü Şâfiî'ye<sup>41</sup> ve bir gruba nispet etmiş ve bunların kendi aralarında bunun aklen mi yoksa sem'an mı câiz olmadığı noktasında ihtilâf ettiklerini kaydetmiştir.<sup>42</sup>

e. Cüşemî, kıyas ve icmân neshedilemeyeceği noktasında ümmetin ittifak ettiğini, Kitâb veya sünnet ile sabit olan bir hükmün ise kıyas ve icmâ ile neshedilemeyeceği noktasında Mu'tezilî âlimlerin ittifak ettiklerini kaydetmiştir.<sup>43</sup> Cüşemî konuya dair detay hükümler vermemişse de söz konusu detay bilgileri Basrî'nin *el-Mu'temed* adlı eserinden takip etmek mümkündür. Basrî, icmân neshe konu olamayacağını şu şekilde açıklar:

“İcmân neshinin söz konusu olması ancak şerî bir delil olan Kitâb, sünnet veya başka bir icmâ ile olabilir. Malumdur ki icmâ da ancak Peygamber'in vefatından sonra oluşur. Bu sebeple icmâ oluştuktan sonra Kitâb veya sünnetten bir delilin onu neshetme olasılığı kalmıyor. Kezâ icmâ başka bir icmâ ile de neshedilmiyor. Zira icmân önceki başka bir icmân ortadan kaldırması da olamaz. Basrî, icmân kıyas ile de neshedilemeyeceğini ifade etmiş ve şayet söz konusu kıyas önceden var olan bir delile dayanıyorsa ve ümmet onun hilâfına bir icmâ ortaya koymuşsa bu durumun caiz olmadığını belirtmiştir. Çünkü ümmetin var olan bir delile muhalif bir hüküm üzerinde icmâ etmiş olması düşünülemez. Eğer kıyas yeni bir delile dayanıyorsa da bu yeni delil ancak Kitâb, sünnet veya bir icmâ olabilir. Ancak Peygamber'in vefatından sonra Kitâb veya sünnetten yeni bir delilin ortaya çıkması da caiz değildir. Şayet yapılan kıyasın icmâa dayandığı söylenirse bu da batıldır. Zira bu icmâ kıyasın delil olabileceği bir icmâ olsaydı ümmet bunu es geçmiş olamazdı”.<sup>44</sup>

f. Cüşemî, icmân nesih delili olmasının caiz olmadığını savunmuştur. Cüşemî icmân Peygamber'den sonra olması gerektiğini ve Peygamberden sonra da neshin olamayacağını ileri sürerek icmâ ile neshin olmayacağını ileri sürmüştür.<sup>45</sup> Ayrıca Cüşemî, Kur'ân ve sünneti aslî, icmâ ve kıyası ise ferî deliller addetmiş ve aslî delillerin ferî delillerle neshedilmesinin caiz olmadığını görüşünü savunmuştur.<sup>46</sup> Mu'tezile'den Ebû'l-Hüseyn el-Basrî ise icmân nesih delili olamayışını ise şu şekilde açıklamaktadır: “icmân icmâ ile neshedilmesi caiz değildir. Kitâb ve sünnetin icmâ ile neshedilmesi meselesine gelince icmân bunları da

<sup>38</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 201.

<sup>39</sup> Basrî, *el-Mu'temed*, 1/390.

<sup>40</sup> Cüşemî'nin bu noktada âlimler arasında ittifak olduğu yönündeki görüşü literatürdeki bilgilerle çelişiyor. Belki bu görüşü âlimlerin tümünün ittifakı değil de büyük çoğunluğun ittifakı şeklinde anlaşılabilir. Zira Kitâb ve mütevâtir sünnetin haber-i vâhid ile neshedilebileceği yönündeki görüşün bir grup tarafından savunulduğu fıkah usulü eserlerinde mevcuttur. Konuyla ilgili örnek olarak bkz. Ebû'l-Velid Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçibî el-Bâcî, el-İşârât (Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1996), 138.

<sup>41</sup> Şâfiî, *er-Risâle*, 82-85.

<sup>42</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 201; Cüşemî, *et-Tehzib*, 1/540.

<sup>43</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 201. Cüşemî'nin *Uyûnu'l-Mesâil* eserinde 202. sayfada “Kitâb ve sünnetin kıyas ile neshi caizdir” şeklinde bir kayıt yer alıyorsa da hem bir önceki sayfada yer alan bilgiler hem de konu çerçevesindeki diğer Mu'tezilî kaynaklarda yer alan verilerle karşılaştırıldığında bunun doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple zikri geçen ibarenin aslında olumsuz olduğu ve “Kitâb ve sünnetin kıyas ile neshi caiz değildir” şeklinde olması gerektiği kanaatindeyiz. Konuyla ilgili ayrıca bk. Basrî, *el-Mu'temed*, 1/402-404.

<sup>44</sup> Konuyla ilgili Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüş ve değerlendirmelerinin detayları için bk. Basrî, *el-Mu'temed*, 1/400-402.

<sup>45</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 202.

<sup>46</sup> Cüşemî, *et-Tehzib*, 1/540; Aljalou, *Hâkim El-Cüşemî'nin Usul Anlayışı*, 225.



getirilmesi veya mükellefin isyan edip hükmü yerine getirmemesi mükellefin kendisiyle alakalıdır. Bu sebeple onlar mükellef itaat etsin veya etmesin vakti geçtikten sonra hükmün neshedilebileceğini kabul etmişlerdir.<sup>53</sup>

Fıkıh usulcileri, vakti belirlenmiş bir hükmün vaktinden önce neshedilmesi meselesini ayrıntılı bir şekilde tartışmışlardır. Bu mesele şu örnek üzerinden somutlaştırılabilir: Şâri sabah vakti muhataplara hitaben “akşam vakti güneş battığında iki rekât namaz kılınız” diye bir hüküm ortaya koyarsa ve henüz gün ortasında tekrar “akşam vakti güneş battığında iki rekât namaz kılmayınız” şeklinde hitapta bulunursa Şâri vaktinden önce bu hükmü neshetmiş olur. Vakti belirlenmiş bir fiilin vaktinden önce neshinin caiz olmadığı görüşü Mu'tezile'ye, Zeydiyye'ye,<sup>54</sup> Hanefilerden, Şâfiîlerden ve Hanbelilerden bazı âlimlere,<sup>55</sup> caiz olduğu yönündeki görüş ise Eş'arî usulcüler başta olmak üzere cumhura nispet edilmiştir.<sup>56</sup>

Cüşemî, Mu'tezilî geleneği takip ederek neshin şartları arasında bir şeyin vaktinden önce neshedilmesinin caiz olmadığını savunmuştur. Cüşemî, savunduğu bu görüşün Mu'tezile'nin ve Hanefîler'in görüşü olduğunu ve Şâfiîler'in büyük çoğunluğunun da bu görüşü savunduklarını kaydetmiştir. Şâfiîler'den Sayrafi ve beraberindeki bir grubun ise bu noktada çoğunluğa muhalefet ettiklerini ifade etmiştir.<sup>57</sup> Cüşemî bu noktada böyle bir rivayette bulunmuşsa da yukarıda ifade edildiği üzere usulcülerin çoğunluğunun bu görüşte olmadığı literatürdeki yaygın bilgi olup, Mu'tezile, usulcülerin çoğunluğuna muhalefet etmiştir. Zira usulcülerin çoğunluğunu teşkil eden Mâturîdîler ve Eş'arîler, isrâ hadisesinde namazların beş vakte indirilmesi ve Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etmekle emredilip daha sonra bu emrin neshedilmesi hadisesine dayanarak bir hükmün vaktinden önce neshedilmesinin caiz olduğunu savunmuşlardır.<sup>58</sup>

Usulcülerin cumhurunun savunduğu görüş kendi düşünsel sistemleri içerisinde tutarlıdır. Zira Eş'arîler şerî hüküm ve ilâhî irâde cihetiyle hüsn ve kubhun akıl ile sabit olamayacağını savunmuşlardır. Bundan hareketle Eş'arîler, Allah tarafından yapılan bir eylemin aklî zeminde hasen veya kabîh diye nitelendirilmesini kabul etmemişlerdir. Onlar Şâri tarafından yapılan tüm eylemlerin hasen kabul edildiğini ve Şâri'nin dilediğini yapma hakkına sahip olduğunu savunmuşlardır.<sup>59</sup> Bu sebeple onlar bir hükmün vaktinden önce neshedilmesinin pekâlâ mümkün olduğunu savunmuşlardır. Şerî hükmün şerî hitaptan bağımsız olarak meydana gelmeyeceği noktasında Eş'arîlere yakın bir duruş sergileyen Mâturîdîler, neshin şartı olarak muhatapın kalbi ile karar vermeye imkân bulmasını şart koşmuşlardır. Onlara göre bir hükmün neshe konu olması için muhatapın o hükmü yapacağına veya yapmayacağına dair karar verebilecek kadar bir imkânâ sahip olması gerekir.<sup>60</sup>

Bir hükmün vaktinden önce neshedilmesini caiz görmeyen Cüşemî, bu noktada kendisinden önceki Mu'tezilî usulcülerin görüşünü takip etmiş ve meseleyi üç temel argüman üzerinden temellendirmeye çalışmıştır. Birincisi, bir hükmün vaktinden önce neshedilmesi bedâya delâlet eder. Bedâ, kelam sahibinin hüküm ortaya koyduktan sonra o hükmün değiştirilmesini gerektiren bir bilgiye ulaşmasıdır ki bu da Allah

<sup>53</sup> Basrî, *el-Mu'temed*, 1/375-376; Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 198-99. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. İltas, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*, 64-65.

<sup>54</sup> Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zer'â*, 313.

<sup>55</sup> Cessâs, *el-Fusûl*, 2/233-234; Basrî, *el-Mu'temed*, 1/375-376; İltas, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*, 64-65.

<sup>56</sup> Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbar et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1999), 1/421-422; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/215; İbn Akîl, *el-Vâzih fi usûli'l-fıkıh*, 1/226; Râzî, *el-Mahsûl*, 3/311-313.

<sup>57</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 198.

<sup>58</sup> Serahsî, *Usûlü'l-fıkıh*, 2/63-64; Ebü's-Senâ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid el-Urmevî, *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1988), 2/15; Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Muntehâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 3/223; Ahmed Hilmi Harb, *es-Sılatu beyne usuli'l-Fıkhi ve ilmi'l-Kelâm* (Amman: Dârü'n-Nûr, 2015), 297-99.

<sup>59</sup> Şerî hitaptan bağımsız olarak eylemlerin iyi ve kötü gibi değersel niteliklerle nitelendirilmesi noktasında mezheplerin görüşlerinin detayları için bk. Ahmet Mahmut Suphi, *İslam Düşüncesinde Ahlak Felsefesi: Akalılar ve Tecrübeler*, çev. Abdurrahman Harbi vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 129-147; Melike Huseyrî, *el-Fikri'l-usûliyyi inde'l-Mu'tezile: ricâluhum ve turâsuhum* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 2018), 204-211; Hulusi Arslan, *Mu'tezile'de İyilik ve Kötülük (Hüsn ve Kubuh) Problemi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021), 58-71; Yunus Cengiz, *Mu'tezile'de Eylem Teorisi: -Kâdî Abdülcebbar Örneği-* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 449-463; Yasin Akan, *Kâdî Abdülcebbar'ın Fıkıh Usulü Yaklaşımında Şer'î Hitabın Anlaşılması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 23-36.

<sup>60</sup> Serahsî, *Usûlü'l-fıkıh*, 2/63-64.

hakkında caiz değildir. Bedânın olmadığı kabul edildiği takdirde neshedilen hükme konu olan eylem ya kabihtir ya da hasendir. Eğer kabih ise emre konu olmaması, hasen ise nehye konu olmaması gerekirdi. Bu durumda Allah bir eylemi emrederse ve muhatap onu yapma imkânına sahip olmadan aynı eylemi nehyederse iki hitaptan birisi kabîh demektir. Zira Mu'tezile'ye göre hitabın hasen olması için gerekli olan şartlardan bir tanesi de emrin hasen olana, nehyin de kabih olana taalluk etmesi gerektiğidir. Şayet emir kabihe veya nehy hasene taalluk ederse hitap kabîh olur. Bu sebeple kabîh hitabın Allah'a nispet edilmesi caiz değildir. Cüşemî'nin üçüncü temel dayanağı ise böyle bir durumda hitabın abes olacağıdır. Ona göre hükme konu olan eylemin emredilmesi ve henüz muhatap onu yapma imkânına sahip olmadan nehyedilmesi hitabın faydadan hali olduğu sonucuna götürecektir ki faydasız hitap abestir ve Allah abesten münezzehtir.<sup>61</sup>

## 5.2. Dilin Vazında Devamlılığa Delâlet Eden Bir İfadenin Neshe Konu Olması

Şer'î hitapta yer alan ve dilin vazında devamlılığa delâlet eden bir ifadenin neshe konu olup olmaması da fıkıh usulcileri tarafından tartışılmıştır.<sup>62</sup> Neshe konu olan nassın devamlılık ifade eden te'bîd ile mukayyet olmasıyla ilgili tartışma fıkıh usulü kaynaklarında iki durum üzerinden ele alınmıştır. Bunlardan birincisi, devamlılık ifade eden te'bîd ile kayıtlı olan nassın haber formunda gelmesi, ikincisi ise talep formunda olmasıdır. Genellikle haberin neshe konu olamayacağını savunanlar ilk olarak devamlılık ifade eden te'bîd ile kayıtlı olsun ya da olmasın haberin neshe konu olamayacağını, daha sonra ise talep ifade eden nassların söz konusu kayıt ile gelmesi durumunda neshe konu olup olamayacağını tartışmışlardır.<sup>63</sup> Mu'tezilî usulcülerden Cüşemî, talep bildiren hitap formları gibi haberlerin de neshe konu olduğu görüşünü savunan usulcülerden olduğundan meseleyi haber ve talep kısımlarına ayırmadan doğrudan devamlılık ifade eden bir kayıt ile mukayyed olan nassın neshe konu olup olmadığını tartışmış ve sahip olduğu görüşü bu çerçevede ortaya koymaya çalışmıştır.<sup>64</sup>

Bazı fıkıh usulü kaynaklarında neshedilen şer'î delilin hükmün devamlı kalacağına dair bir kayıt içermemesi gerektiği neshin şartları arasında sayılmıştır. Hanefî usulcülerden Cessâs (öl. 370/981), neshedilen şer'î delilin hükmün devamlı kalacağına dair bir kayıtlı mukayyet olmaması gerektiği noktasını detaylı bir şekilde ele almıştır. Cessâs, şer'î hitapta "siz ve kıyamete kadar sizden sonra gelecek olanlar şunu yapınız" şeklinde te'bîd ile kayıtlı ifadelerin neshedilmesinin caiz olmadığını savunmuştur. Ona göre bahsi geçen örnekte şer'î bildirim söz konusu hükmün devamlı kalacağına inandırması için gelmiştir. Ona göre bu tür ifadelerin neshedilmesinin caiz görülmesi şer'î bildirim anlama delaletini ortadan kaldıracak ve bundan dolayı hiçbir İlâhî kelamın anlamına güvenilemeyecektir.<sup>65</sup> Mâtürîdî usulcülerden Semerkandî (öl. 539/1144) ve Üsmendî (öl. 552/1157 [?]) de Cessâs'ın savunduğu görüşü takip ederek bu durumdaki bir hükmün neshini caiz görmemişlerdir.<sup>66</sup>

Cüşemî, devamlılığa delâlet eden ifadelerin de neshedilebileceğini savunmuştur. Mu'tezile meşayihine göre neshedilen delilin mutlak olması, te'bîd kaydı ile kayıtlı olması, neshedileceğine dair uyarı bulunması veya böyle bir uyarının bulunmaması arasında herhangi bir fark olmaksızın nesih caizdir. Cüşemî bu görüşün kalamcı ve fıkıhçıların büyük çoğunluğu tarafından savunulduğunu kaydetmiştir.<sup>67</sup>

<sup>61</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 198-99. Konuyla ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk. Ali b. Sa'd b. Salih ed-Duvayhî, *Ârâu'l-Mu'tezile'ti'l-Usûliyye: Dirâseten ve Takvîmen* (Riyad: Mektebetü'r-ruşd, 1995), 345-346; Akan, *Kâdî Abdülcebbar'ın Fıkıh Usulü Yaklaşımında Şer'î Hitabın Anlaşılması*, 36-42.

<sup>62</sup> Râzî, *el-Mahsûl*, 3/328.

<sup>63</sup> Ebû Abdillâh Bedrûddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfiî Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîttü fî usûli'l-fıkıh* (Dârü'l-kutubî, 1994), 5/243-244.

<sup>64</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 196.

<sup>65</sup> Cessâs, *el-Fusûl*, 2/209-210. Benzer bir değerlendirme için ayrıca bk. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-aḥkâm* (Beyrut: Dârü'l-Afâkî'l-Cedide, ts.), 3/35-36.

<sup>66</sup> Ebû Bekr Alâuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâ'ici'l-'ukûl* (Katar: Matâbi'u'd-devhe el-hadîse, 1984), 1/708; Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fî'l-usûl*, 314.

<sup>67</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 196.

Şerî hitabın anlaşılması noktasında dilin örfüne önemli bir yer ayıran Mu'tezile'den Kâdî Abdülcebbâr'a göre Şârî "falan şeyi ebediyyen yap" dese bundan devamlılık anlaşılmaz. Kâdî Abdülcebbâr'a göre böyle bir emir ve nehyin lügatte devamlılığa delalet ettiği kabul edilse de örfte bu devamlılığa delalet etmez ve örfî delalet lügavî delaletten daha güçlüdür. Zira örf, lügavî delaleti değiştirebilmektedir.<sup>68</sup> Bu da gösteriyor ki Kâdî Abdülcebbâr'a göre "falan şeyi ebediyyen yap" gibi te'bîd kaydıyla mukayyet hükümler neshe konu olabilirler. Ebu'l-Hüseyn el-Basrî de neshedilen şerî delilin hükmün devamlı kalacağına dair bir kayıtlı mukayyet olması durumunda da neshe konu olmasının hasen olduğu görüşünü savunmuştur. Ayrıca Basrî, Mu'tezile meşayihine göre şerî hitapta kullanılan te'bîd lafzının bir hükmün neshe konu olamayacağını bildirmek için değil, mübalağa için kullanıldığını kaydederek konuya dair Mu'tezilî usulcülerin görüşlerini temellendirme yoluna gitmiştir.<sup>69</sup> Mu'tezilî geleneğe ait bu görüşün temellendirmesini yapan Cüşemî, örfte ve hakikatte emir sığasının te'bîde delalet etmediğini ve bu sebeple mutlak olması veya herhangi bir kayıtlı gelmesi durumunda nesh edilebileceğini savunmuştur.<sup>70</sup> Nâtık-bilhak (öl. 424/1033) da Mu'tezilî geleneği takip ederek neshedilen şerî emrin hükmün devamlı kalacağına dair bir kayıtlı mukayyet olması durumunda neshin caiz olduğunu savunmuştur. Nâtık-bilhak konuyla ilgili fıkıh usulcüler arasında ihtilaf olduğunu bazı kelimcılara göre bunun caiz olmadığını ancak kelimcilerin çoğunluğuna göre bunun caiz olduğunu ifade ettikten sonra bunu câiz görmeyenlerin delillerine yer vermiş ve bu delillerin tamamına cevap vermiştir.<sup>71</sup>

Çoğunluğu kelimada Eş'arî olan Şâfiî usulcülerden Şîrâzî (öl. 476/1083), Cüveynî (öl. 478/1085), Sem'ânî (öl. 489/1096), Gazzâlî ve Râzî (öl. 606/1210),<sup>72</sup> Hanbelîler'den Kelvezânî (öl. 510/1116) ve İbn Akîl (öl. 513/1119),<sup>73</sup> Mu'tezilî usulcüler gibi devamlılık ifade eden te'bîd ile kayıtlı olan nassın neshini câiz görmüşlerdir. Kezâ İmamiyye'nin önde gelen kelâm âlimi Şerîf el-Murtazâ<sup>74</sup> da bu görüşü savunmuştur. Sözü geçen usul âlimleri savundukları bu görüşü şu şekilde temellendirmişlerdir: Mükellefin fiillerine taalluk eden ve te'bîd ile kayıtlı olan ilk hüküm aslında Şârî tarafından devamlılığın aykırı bir hüküm gelmediği sürece devamlılığını koruyacağı anlamını içerir. Bu da Şârî tarafından ilk hükme aykırı bir hüküm gelmediği sürece mükelleflerin bu hükümle muhatap oldukları anlamına gelir. Eş'arîler'e göre şerî bildirim açıkça bu anlamı ifade etmiyorsa da hitaptan bu anlam anlaşılmaktadır.<sup>75</sup>

Dilin vazında devamlılığa delâlet eden şerî hitabın neshedilip edilemeyeceği meselesinde tartışmanın önemli bir tarafını Mu'tezilî usul âlimleri oluşturmuşlardır. Yukarıda yer verildiği gibi Kâdî Abdülcebbâr, bu meseleyi temellendirirken örfî hakikate önemli bir rol vermiş ve anlama delâletinin kesinliğini dikkate alarak örfî kullanım ile bu tür ifadelerin neshedilmesinin caiz olduğunu savunmuştur. Çalışmamızın odağında yer alan Cüşemî de Mu'tezilî geleneği takip ederek bu tür ifadelerin neshedilmesinin caiz olduğunu savunmuştur.

### 5.3. Hükmün Daha Ağır Bir Hükümle Neshedilmesi

Bir hükmün daha ağır bir hükümle neshedilip edilemeyeceği konusu da fıkıh usulcüler tarafından tartışılmıştır. Hükmün başka bir hüküm ile neshedilmesi durumunda önceki hükmün ya denk bir hükümle, ya daha hafif bir hükümle ya da daha ağır bir hükümle neshedilmesi düşünülebilir. Bu üç durumdan ilk ikisinin caiz olduğu noktasında herhangi bir ihtilaf söz konusu değil iken, usul âlimleri bir hükmün daha

<sup>68</sup> Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 16/105; Sem'ânî, *Kavâti'ü'l-edille*, 1/421.

<sup>69</sup> Basrî, *el-Mu'temed*, 1/382-383.

<sup>70</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 196. Mu'tezile'nin konuyla ilgili görüşlerinin detayı için ayrıca bk. el-Basrî, *el-Mu'temed*, 1/382-383.

<sup>71</sup> Nâtık-Bilhak, *el-Müczi*, 1/404-408.

<sup>72</sup> Şîrâzî, *et-Tebssıra*, 55; Cüveynî, *el-Burhân*, 2/248; Sem'ânî, *Kavâti'ü'l-Edille*, 1/421; Gazzâlî, *el-Menhûl*, 383-385; Râzî, *el-Mahsûl*, 3/328.

<sup>73</sup> Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Bağdâdî el-Kelvezânî, *et-Temhid fî usûli'l-fikh*, thk. Mufîd muhammed Ebü Amşe (Cidde: Dârü'l-medenî, 1985), 2/348-349; İbn Akîl, *el-Vâzih fî usûli'l-fikh*, 4/104.

<sup>74</sup> Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zerî'a*, 303.

<sup>75</sup> Cüveynî, *el-Burhân*, 2/248; Gazzâlî, *el-Menhûl*, 384.

ağır bir hükümle neshinin caiz olup olmadığı noktasında ihtilaf etmişlerdir.<sup>76</sup> Hükümün daha ağır bir hükümle neshinin caiz olduğu görüşü fıkıh usulü âlimlerinin çoğunluğuna, bunun caiz olmadığı yönündeki görüş ise Zâhirîler'den, Mu'tezile'den ve Şâfiîler'den bazılarına nispet edilmiştir.<sup>77</sup> Bazı kaynaklarda hükümün daha ağır bir hükümle neshinin caiz olmadığı yönündeki görüşün Zâhirîler'in görüşü olduğu ifade edilmişse de Zâhirîler'in temel kaynaklarında bu görüşün Zâhirîlerden bir gruba ait olduğu vurgulanmaktadır. Zira Zâhirî mezhebinin genel kabulüne göre Allah ne dilerse yapar ve yaptığından sual olunmaz.<sup>78</sup>

Cüşemî, Mu'tezile meşayihinin nesheden hükümün neshe konu olan hükümden daha hafif olmasını şart koşmadıklarını ifade ederek bu hususta usulcülerin büyük çoğunluğuyla ittifak ettiklerini savunmuştur. Öte yandan böyle bir şartı koşan azınlık bir grubun olduğunu da ifade etmiştir. Cüşemî bu noktada Mu'tezile ve usulcülerin büyük çoğunluğunun görüşünü şu ifadeleriyle temellendirmiştir: "Nesih maslahat içindir, maslahat da bazen hafif olanı ortadan kaldırıp daha zor olanı vacip kılmakla olabilir. Ayrıca ibtidâen zor ve ağır olan bir eylemin vacip kılınması caiz ise hafif hükümün ortadan kaldırılarak zor ve ağır olan bir eylemin vacip kılınması da caiz olmalıdır".<sup>79</sup> Cüşemî, bu hususa örnek olabilecek bir nesih olayını da zikretmiştir. Ona göre Bakara süresinde geçen "*Sayı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder. (İhtiyarlık veya şifa umudu kalmamış hastalık gibi devamlı mazereti olup da) oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakiri doyuracak fidye gerekir.*"<sup>80</sup> âyet ile hasta ve yolcunun tutmadıkları oruçları kaza etmeleri ve bu oruçlar karşısında yoksula fidye vermeleri arasında muhayyer bırakılmışlardır. Ancak hemen akabindeki âyetle hasta ve yolcuya tanınan bu tercih hakkı ortadan kaldırılmış ve bu oruçları kaza etmeleri farz kılınmıştır. Cüşemî'ye göre buradaki nesih bir hükümün daha ağır bir hüküm ile neshedilebileceğini gösterir.<sup>81</sup>

#### 5.4. Haberin Neshi

Şer'î hitapta yer alan haberlerin neshe konu olup olmaması da fıkıh usulü kaynaklarında tartışılmıştır.<sup>82</sup> Bu meselenin farklı başlıklar altında tartışıldığı ve bu başlıkların önemli bir kısmında usulcüler arasında herhangi bir ihtilafın olmadığı görülmektedir. Haberin şer'î bir hüküm ihtiva etmesi ve söz konusu haber sîgasının emir veya nehiy yerine kullanıldığı hitap türünde neshin mümkün olduğu noktasında usulcüler arasında ihtilaf yoktur. Usulcülerin ittifakla neshe konu olmasını reddettikleri haberler ise şer'î bir hüküm ihtiva etmeyip muhtevasının değişikliğe uğraması mümkün olmayan haber çeşitleridir. Bu tür haberler Allah'ın zatı ve sıfatları gibi meselelere taalluk eden haber türleridir. Fıkıh usulcüler bu tür haberlerde neshin mümkün olmadığı noktasında ittifak etmişlerdir. Fıkıh usulünde tartışılan ve âlimlerin ihtilâf ettikleri şekil ise şer'î bir hüküm ihtiva etmeyip muhtevasının değişikliğe uğraması mümkün olan haber türleridir.<sup>83</sup>

Cüşemî konuyu ele alırken ittifakla neshe konu olan ve yine ittifakla neshe konu olmayan haber türlerini ele almamış, usulcüler arasında ihtilafı olan kısmını doğrudan ele almıştır. Cüşemî, Mu'tezile meşayihî tarafından meselenin tartışmalı olduğunu ortaya koymuştur. Mu'tezilî usulcülerden Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve bir grubun haberlerde neshin olamayacağını savunduklarını, Ebû Abdullah el-Basrî, Kâdî Abdülcebbar ve bir grup fıkıhçının haberlerde neshin olabileceğini savunduklarını kaydetmiştir. Cüşemî, Ebû Abdullah el-Basrî ve Kâdî Abdülcebbar'ın görüşünü tercih etmiş ve haberlerde neshin olabileceğini savunmuştur. Cüşemî, habere konu olanın durumunun değişebildiği gibi haberin de

<sup>76</sup> Cessâs, *el-Fusûl*, 2/223

<sup>77</sup> Cessâs, *el-Fusûl*, 2/223; Bâcî, *el-İşârât*, 260-61; İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbü'rî el-Cüveynî, *Kitâbu't-Telhîs fî Usûli'l-Fıkh* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1996), 2/481-482; İbn Akîl, *el-Vâzih fî usûli'l-fıkh*, 1/232; İltâş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*, 76-77.

<sup>78</sup> İbn Hazm, *el-Ihkâm*, 4/93-94.

<sup>79</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 196-197.

<sup>80</sup> el-Bakara 2/184.

<sup>81</sup> Cüşemî'nin bu noktada verdiği örneğin detayları için bk. Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 196-197; Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/758-768.

<sup>82</sup> Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîr*, 5/244.

<sup>83</sup> Basrî, *el-Mu'temed*, 1/387-388; İltâş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*, 54-59.

değişmesinin caiz olduğunu ileri sürerek bu görüşün temellendirmesini yapmıştır. Ona göre bir kişi kâfir iken kâfir oluşu hakkında haberin gelmesi, daha sonra Müslüman olması durumunda ise Müslüman oluşu hakkında haberin gelmesi pekâlâ caizdir. Cüşemî bu durumu haberlerde neshin olabildiğine delil olarak kullanmıştır. Ayrıca Cüşemî, hitabın türleri olan haber ile talep formları arasında fark olmadığını da dile getirerek “*Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır*”<sup>84</sup> âyetinde olduğu gibi haber formunun da talep gibi bazen hükme kaynaklık ettiğini savunmuştur.<sup>85</sup> Bunun yanı sıra Cüşemî, haberlerde neshin olmasının iki haberden birinin yalan olmasını gerektirdiği şeklinde karşı görüşü savunanların delilinin de doğru olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca böyle bir durumun sadece haberlere has olmadığını bilakis hitabın diğer formları için de söz konusu olabileceğini ileri sürmüştür.<sup>86</sup>

Cüşemî, haberin neshi konusunda Mu'tezile'nin iki fırkaya ayrıldığını aktarmıştır. Buna göre Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve onları takip edenlere göre haberlerde nesih caiz değildir. Mu'tezile'den Ebû Abdullah el-Basrî, Kâdî Abdülcebbar ve onları takip edenlere göre ise haberlerde nesih caizdir. Cüşemî, Mu'tezile içerisindeki bu gruplardan ikincisinin görüşünü benimseyerek Cübbâîlere muhalefet etmiş; Ebû Abdullah el-Basrî ve Kâdî Abdülcebbar'ı takip etmiştir.

### 5.5. Nass Üzerine Yapılan Ziyade

Nass üzerine yapılan ziyadenin nesih sayılıp sayılmaması fıkıh usulcileri arasındaki ihtilâflı meselelerdendir. Bir fıkıh usulü kavramı olarak ziyâde, mezheplere göre farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Hanefîlere göre sûreten nassların birbirini beyân, manen ise nesh etmesidir. Cumhura göre ise bir nassın başka bir nassı tahsis etmesidir. Buna göre Hanefî usul âlimleri nassa yapılan ziyâdeyi nesih kabul ederek nesih kurallarını uygulamış, cumhur ise nassa yapılan ziyâdeyi tahsis kabul etmiş ve nesih kurallarını uygulamamışlardır.<sup>87</sup>

Cüşemî'nin zikrettiği bir görüşe göre yapılan ziyade söz konusu hükmü değiştiriyorsa nesih sayılmakta, hükmü değiştirmiyorsa nesih sayılmamaktadır. Cüşemî Mu'tezile'den Ebû Abdullah el-Basrî ve Kerhî'nin bu görüşte olduklarını ve Hanefî mezhebinde de bu görüşün kabul edildiğini nakletmiştir. Cüşemî, sözü edilen grubun görüşünü şu örnek üzerinden açıklamıştır: Âyette zina eden kadın ve erkeğin cezasının yüz değnek olduğu hükmü yer almaktadır. Buna ilave olarak zina edenin sürgün edilmesi (tağrîb) ise söz konusu âyete yani nassa ziyadedir. Değnek cezasına ilave olarak sürgün cezasının kabul edilmesi nassa ziyade olup hükmü değiştirmektedir. Bu gruba göre sözü edilen örnekte hüküm değişikliğe uğradığı için nesih vardır. Cüşemî, kazif cezasındaki seksen değnek cezasına ilave olan yirmi değnek cezasının da bu kabilden olduğunu kaydetmiştir. Bunun yanı sıra sadece seksen değnek cezasına çarptırılan kişinin şahitliğinin kabul edildiğini, ancak yüz değnek cezasına çarptırılanın şahitliğinin kabul edilmeyeceğini nakletmiştir. Cüşemî, diğer bir grubun ise bunu hiçbir şekilde nesih kabul etmediğini nakletmiş, Şâfiîlerin büyük çoğunluğu,<sup>88</sup> Mu'tezile meşayihinden Ebû Ali, Ebû Hâşim ve Kâdî Abdülcebbar'ın bu görüşte olduklarını kaydetmiştir.<sup>89</sup>

Cüşemî, konuya dair iki grubun görüşlerine yer verdikten sonra kendi görüşünü açıklamıştır. Ona göre nassa yapılan ziyade aslın hükmünü değiştiriyorsa ve söz konusu ziyade olmadan asıl kendi başına geçerli olmuyorsa bu durumda ilgili ziyade nesih kabul edilir. Ancak aslın ziyade olmadan sahih olabilmesi için aslın yeniden yapılması değil de söz konusu ziyadenin eklenmesi gerekiyorsa bu durumda nesih kabul edilmez. Cüşemî, zikri geçen kısımları iki örnek üzerinden açıklamıştır. Birinci örnek namazın iki farz rekâtı üzerine mukim için iki rekâtın ziyade edilmesidir. Buna göre mukim kişinin iki rekât kılması durumunda

<sup>84</sup> Âli İmran 3/97.

<sup>85</sup> Ayetin Arapçası *لَيْتَ سَبِيلًا* *لَيْتَ سَبِيلًا* şeklinde olup haber formundadır.

<sup>86</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 198. Haberlerin neshi konusuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Basrî, *el-Mu'temed*, 1/387-390; Ebu'n-Nûr Zühayr, *Usulü'l-Fıkh* (Kahire: Dârü'l-Basâir, 2007), 3/81-84.

<sup>87</sup> Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ Debûsî, *Takvîmü'l-Edille fi'l-Usûl*, thk. Halil Muhyiddin el-Hüseyn (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2001), 242; es-Serahsî, *Uşûlü'l-fıkh*, 2/82.

<sup>88</sup> Şâfiîler'in görüş ve değerlendirmeleri için bkz. Cüveynî, *Kitâbu't-Telhîs*, 2/501.

<sup>89</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 199.

namaz kılmamış hükmünde olacaktır ve söz konusu namazı yeniden baştan dört rekât şeklinde kılması gerekmektedir. Dolayısıyla böyle bir durumda hadarda olan kişi için dört rekâtlı namazların iki rekâtten dörde çıktığını bildiren delîl ilkinin neshetmiş olacaktır. İkinci örnek ise yukarıda zikri geçen kazifte bulunan kişiye uygulanacak had cezasının seksen değnekten yüz değneğe çıkarılmasıdır. Bu durumda had cezası olarak seksen değnek vurulduğu zaman tamamen geçersiz olmamakta ve cezanın yüze tamamlanması için baştan başlanması gerekmemektedir. Bilakis vurulan seksen değneğe ilave olarak yirmi değnek vurulması durumunda ilgili had cezası uygulanmış olmaktadır. Cüşemî'ye göre bir hükmün ortadan kaldırılması söz konusu olmadığından bu durum nesih olarak kabul edilmemektedir. Cüşemî bu meseledeki ihtilafın neticelerini saymış ve zinâ haddindeki sürgün cezasının kendisine göre nesih olmadığını, Ebû Abdullah'a göre ise nesih olduğunu kaydetmiştir.<sup>90</sup>

Cüşemî nassa yapılan ziyâde meselesinde Mu'tezilî usulcülerin de içerisinde bulunduğu cumhurun görüşünden ayrılmış ve Hanefîler'in görüşüne yakın bir görüş ileri sürmüştür. Cüşemî'nin bu görüşüyle Mu'tezilî usûl geleneğinden ayrıldığı söylenebilir. Cüşemî'nin bu görüşüyle Zeydiyye mezhebinden Şerîf el-Murtezâ'yı takip ettiği görülmektedir. Zira Cüşemî'den önce Zeydî usulcülerden Şerîf el-Murtezâ da nassa ziyade meselesinde böyle bir detay ayırım yapmıştır.<sup>91</sup>

Nassa yapılan ziyadenin nesih sayılıp sayılmadığı noktasına açıklık getirdikten sonra bunun karşıtı olan nastan yapılan eksiltmenin nesih sayılıp sayılmayacağı meselesine de değinen Cüşemî, bunun eksiltelen kısım için nesih olduğunu ancak geri kalan için nesih sayılıp sayılmayacağı noktasında üç farklı görüş bulunduğunu kaydetmiştir. Ebû Abdullah el-Basrî ve Ebu'l-Hasen el-Kerhî'nin savunduğu görüşe göre bu nesih değildir. Diğer bazılarına göre bu nesihdir. Bazılarına göre ise durumdan duruma değişir. Bu üçüncü gruba göre eğer söz konusu ibadet namaz gibi bir bütün ise ve bir rekâtının ve secdesinin eksiltilmesi gibi bir kısmı eksiltirilse geri kalan için de nesih sayılır. Ancak eğer şartları olan bir ibadet ise ve bazı şartları kaldırılırsa nesih olmaz. Cüşemî, bu hususta Kâdî Abdülcebbar'ı takip ederek konuyla ilgili üçüncü grubun görüşünü savunmuştur.<sup>92</sup>

## Sonuç

Mu'tezile ekolünün tarihi açısından geç dönem sayılan hicrî beşinci asır âlimlerinden Cüşemî, fıkıh usulüne dair meseleleri ele alırken Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerine sıklıkla atıfta bulunmuş ve ekolün düşüncesini desteklemiştir. Bu da Cüşemî'nin kendini Mu'tezilî usul silsilesinin bir halkası olarak konumlandığı anlamına gelmektedir. Cüşemî, nesih kavramının tanımından itibaren Mu'tezile ekolü içerisindeki görüş farklılıklarına dikkat çekmiş ve kendi tercihini ortaya koymuştur. Çalışma boyunca Cüşemî'nin nesih konusu hakkındaki görüşlerine ulaşmaya çalışılmıştır. Cüşemî'nin nesih anlayışı hakkında ulaştığımız sonuçlar şu şekildedir:

1. Neshin terim anlamı noktasında fıkıh usulcülerini iki görüş etrafında kümelenmiş ve Cüşemî de diğer Mu'tezilî usulcüler gibi kelamcı usulcülerin görüşünü tercih etmiştir. Neshin lügat anlamı ile ilgili Mu'tezilî âlimler arasındaki ihtilafta ise Ebû Hâşim'den nakledilen ve Kâdî Abdülcebbar'ın da takip ettiği görüşü savunmuştur.

2. Cüşemî, neshi bir bütün olarak reddeden Yahudilere karşı ve şeriatın kendi içerisinde neshedilmesini reddeden Ebû Müslim el-İsfahânî'ye karşı hem naklî hem de aklî delillerle neshi temellendirmiştir. Cüşemî, neshi naklî deliller ve maslahat üzerinden temellendirerek âlimlerin büyük çoğunluğuna uymuştur. Ayrıca bu meseleyle bağlantılı olarak nassın te'bide/devamlılığa delâlet eden bir kayıtla mukayyet olmasını da ele almış ve Mu'tezile'nin dil ve delâlet ile ilgili görüşlerini desteklemiştir.

<sup>90</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 199-200.

<sup>91</sup> Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zerî'a*, 321; Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tûsî Tûsî, *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Rıza el-Ensari el-Kummî, ts., 2/527-528.

<sup>92</sup> Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil*, 200-201.

3. Fıkıh usulü kaynaklarında adeta Mu'tezile ile özdeşleşen "vaktinden önce hükmün neshedilmesinin reddi" meselesini hüsün-kubuh ilkesi çerçevesinde değerlendirmiş ve konuya dair tipik bir Mu'tezilî savunusu ortaya koymuştur.

4. Cüşemî neshe konu olan deliller meselesinde de deliller arasındaki kuvvet değerinin esas olduğunu savunarak Kur'ân'ın Kur'ân ve sünnet ile neshedilebildiğini, sünnetin de hem Kur'ân hem de sünnet ile neshedilebildiğini savunarak Mu'tezilî âlimleri takip etmiştir. Haber-i vâhid ile ilgili detay meselelerde de Mu'tezilî çizgiyi takip ederek haber-i vâhidin Kur'ân ve sünneti neshedemeyeceğini, ancak hem Kur'ân hem de sünnetle neshedilebildiğini savunmuştur. Kezâ Cüşemî, icmâ ve kıyasın da neshe konu olmamasını aklî bir zeminde temellendirmiştir.

5. Cüşemî, nassın hükmü ve tilâvetinin veya bunlardan sadece birisinin neshedilebildiğini kabul ederek cumhurun konuya dair görüşlerine muvafakat etmiştir. Nass üzerine yapılan ziyade meselesini konu edinen Cüşemî, Hanefiler ile kalamcı usulcülerin görüşlerini sentezleyerek bu hususta meseleden meseleye fark olduğunu ve bunun bazen nesih bazen de tahsîs kabul edileceğini ileri sürerek bu hususta farklı bir yaklaşım ileri sürmüştür. Bu çalışmada, Cüşemî'nin nesih anlayışı ortaya konulmuş, neshe dair meselelerde Mu'tezilî usulcülerin ortaya koydukları görüşleri savunduğu, bazen de literatür içerisinde ortaya çıkan görüşleri sentezleyerek yeni bir görüş ortaya koyduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra meseleleri ele alırken referans aldığı isimlere dikkat edildiğinde Cüşemî'nin kendisini Mu'tezilî tarikin bir devamı olarak konumlandığı müşahade edilmiştir.

## Beyanname/Declaration

**1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir. / The author declare that no funding/incentive was used in the study.

**2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir. / The author declare that there is no conflict of interest in the study.

**3. Etik Beyan:** Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. / The author declare that research and publication ethics have been followed in this article. In addition, Ethics Committee Approval is not required for this research.

## Kaynakça

- Akan, Yasin. *Kâdî Abdülcebâr'ın Fıkıh Usulü Yaklaşımında Şer'î Hitabın Anlaşılması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Akyüz, Erdem. *Hâkim el-Cüşemî'nin Fırka Tasnifi ve Mezheplere Bakışı*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Algharib, Azzam. *Hâkim el-Cüşemî'nin Tefsirinde Mu'tezilenin Etkisi (Bakara Sûresi Örneğinde)*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Aljalou, Ammar. *Hâkim el-Cüşemî'nin Usul Anlayışı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025.
- Andriawan, Didik. *Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb Fi't-Tefsîr Adlı Eserinde Müşkilü'l-Kur'ân*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Arslan, Hulusi. *Mu'tezile'de İyilik ve Kötülük (Hüsün ve Kubuh) Problemi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-. *el-İşârât*. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1996.
- Mahmoud. *et-Tevcîhun-nahvî li'l-kiraât'il-mütevâtireti fi Kitâbi't-Tehzîb fi't-tefsîr li'l-hâkimi'l-Cüşemî*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Takrîb ve'l-irşâd fi usûli'l-fıkḥ*. thk. Muhammed es-Seyyid Osman. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2012.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib. *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkḥ*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 3. Basım, 2005.
- Behlûli, Ebû'l-Fazl Şemsüddîn Ca'fer b. Ahmed b. Abdisselâm el-. *et-Takrib*. San'a: Mektebetü Bedr, 2017.
- İbrahim b. el-Kâsım el-Müeyyed-Billâh. *Tabakâtuz-Zeydiyye'l-Kubrâ*. 3 Cilt. Müessesetu'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2001.

- Cengiz, Yunus. *Mu'tezile'de Eylem Teorisi: -Kâdî Abdülcebbar Örneği-*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Usûlu'l-Cessâs el-musemmâ el-fusûl fi'l-usûl*. 2 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâfil-Kuveytiyye, 2. Basım, 1994.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh tâcû'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabîyye*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-melâyîn, 4. Basım, 1987.
- Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim. *et-Tehzîb fî't-tefsîr*. thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Sâlimî. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-kitâbi'l-Mısırî, 1. Basım, 2019.
- Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim. *Uyûnu'l-mesâil fi'l-usûl*. thk. Ramazan Yıldırım. Kahire: Darü'l-ihsân, 2018.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbü'rî. *Kitâbu't-telhîs fî usûli'l-fikh*. thk. Abdullah Cevlem en-Nibâlî - Şibbîr Ahmed el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslamiyye, 1996.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nisâbü'rî. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsa. *Takvîmü'l-Edille fi'l-Usûl*. thk. Halil Muhyiddin el-Hüseyn. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Basım, 2001.
- Doğan, Fatih. "Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin Nesih Anlayışı". *Bitlis İslamiyat Dergisi* 4/2 (15 Aralık 2022), 42-56. <https://doi.org/10.53442/bider.vi.1191031>
- Duvayhî, Ali b. Sa'd b. Salih ed-. *Ârâu'l-Mu'tezileti'l-Usûliyye: Dirâseten ve Takvîmen*. Riyad: Mektebetü'r-ruşd, 1995.
- Ebû'l-Vefâ, Alî b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî. *el-Vâzih fî usûli'l-fikh*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1999.
- Ekinci, Kutbettin. *Kur'ân'dan Usûle Nesih Kavramı*. Ankara: İlâhiyât, 1. Basım, 2019.
- Eroğlu, Muhammed. "Hâkim el-Cüşemî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-el-cusemi>
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî. 8 Cilt. Dârü ve mektebetü'l-hilâl, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2012.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan Heytu. Dimaşk: Dârü'l-fikri'l-muâsır, 1998.
- Harb, Ahmed Hilmi. *es-Sılatu beyne usûli'l-fikhi ve ilmi'l-kelâm*. Amman: Dârü'n-nûr, 2015.
- Huseyrî, Melîke. *el-Fikri'l-usûliyyi inde'l-Mu'tezile: ricâluhum ve turâsuhum*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2018.
- İbn Funduk, Ebû'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî. *Târîh-i Beyhak*. Dimaşk: Dârü ikra, 1426.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-afâkı'l- cedîde, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü sadır, 3. Basım, 1414.
- İcî, Ebû'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *Şerhu Muhtasari'l-müntehâ*. Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Basım, 2004.
- İltaş, Davut. *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*. Ankara: Ankara Okulu, 1. Basım, 2016.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2012.
- Kelvezânî, Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Bağdâdî. *et-Temhîd fî usûli'l-fikh*. thk. Mufid muhammed Ebû Amşe. 4 Cilt. Cidde: Dârü'l-medenî, 1. Basım, 1985.
- Koparal, Musab. *Nesih ve Tedricilik Bağlamında Ahkâm Ayetlerinde Tahfif ve Teşdid*. İstanbul: Nida Akademi, 2. Basım, 2024.
- Nâtık-Bilhak, Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn b. Hârûn b. el-Hüseyn ez-Zeydî el-Alevî et-Tâlibî. *el-Müczi fî usûli'l-fikh*. thk. Abdükerim Cedbab, 4 Cilt. 2013.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an'ın Mu'tezilî yorumu: Ebû Müslim el-İsfahânî örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Pamuk, Fatih. *Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb Fi't-Tefsîr Adlı Eseri Çerçevesinde Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer et-Taberistânî. *el-Mahsûl*. 6 Cilt. Dimaşk: Müessesetü'r-risâle, 1997.

- Râzî, Ebûl-'Abbâs Bedruddin. *Tefsîru'l-Fahr er-Râzî el-Muştehir bi't-Tefsîri'l-Kebîr ve Mefâtihu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1. Basım, 1981.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-. *Kavâtı'u'l-edille fi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1999.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-. *Mizânü'l-usûl fi netâ'ici'l-'ukûl*. Katar: Matâbi'u'd-devhe el-hadîse, 1984.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî es-. *Usûlü'l-fikh (Usûlü's-Serahsî)*. Haydarabad: Lecnetu ihyâi'l-maârifî'n-numaniyye, ts.
- Suphi, Ahmet Mahmut. *İslam Düşüncesinde Ahlak Felsefesi: Akılcılar ve Tecrübeciler*. çev. Abdurrahman Harbi vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Basım, 2021.
- Subhi, Ahmed Mahmud. *Fî ilmi'l-kelâm dirâse felsefiyye li ârâi'l-fireki'l-İslâmiyye: ez-Zeydiyye*. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-Arabiyye, 1991.
- Sünbül, Cemal. *Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî ve et-Tehzîb Fi't-Tefsîr Adlı Eserinin Tefsir Literatüründeki Yeri*. İstanbul: Marara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. Beyrut: Dâru'n-nefâis, 2. Basım, 2010.
- Şâfiî, Ebu Abdullah Muhammed bin İdris. *el-Musned*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1400.
- Şerîf el-Murtazâ, Alemü'l-hüdâ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî. *ez-Zerî'a ilâ usûli's-şerî'a*. İran: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, ts.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *et-Tebşîrâ fi usûli'l-fikh*. Dimaşk: Dâru'l-fikr, 1980.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî. *el-'Udde fi usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Rıza el-Ensari el-Kummî, ts.
- Urmevî, Ebû's-Senâ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid. *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*. thk. Abdülhamid Ali Ebu Züneyd. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1988.
- Üsmendî, Ebû'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin el-Üsmendî es-Semerkandî. *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*. Kahire: Mektebetü't-turâs, 1992.
- Vecîh, Abdüsselam b. Abbâs. *A'lâmu'l-müellifîne'z-Zeydiyye*. San'a: Dâru'l-İmâm Zeyd b. Ali, 2. Basım, 2018.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî eş-Şâfiî. *el-Bahrü'l-muhîr fi usûli'l-fikh*. 8 Cilt. Dâru'l-kutebî, 1994.
- Zerzûr, Adnân. *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecühû fi't-tefsîr*. Beyrut: Müessesetü'r-risale, ts.
- Züheyr, Ebu'n-Nûr. *Usulü'l-fikh*. 4 Cilt. Dâru'l-basâir, 1. Basım, 2007.